

alantjáró érzelmű embereknek, akiknek hasuk volt az istenük. Ahonnan a béke és szeretet szavát várná az ember, onnan ilyen felháborító ítéletet hallani, ez több annál, hogy a legnagyobb türelem mellett is minden szó nélkül hagyhassuk s legalább vissza ne utasítsuk. Mert ebben egy szemernyi igazság sincs. Hiszen épen a katolikus egyház romlottsága és visszaélései s papjai egy részének erkölcstelensége hozta létre a reformációt. S ma is a protestáns államokban tisztultabbak az erkölcsök s magasabban áll a műveltség. A legnagyobb rossz-hiszeműség diktálta e szavakat, melyek többet árthatnak a katolikusoknak, mint a protestánsoknak s ilyen enciklikákkal csak eleven szemet gyűjt a maga feje felett. De alkalmas a felekezeti béke megzavarására s azért ajánlja a főtanácsnak, hogy sajnálatát s egyben megbotránkozását fejezze ki, a reformációra és reformátorokra szórt vádakat utasítsa vissza. De ne keressünk más jogorvoslatot, mint amit a történelem nyújt s a protestántizmusnak az elfogulatlan közvélemény megad. Majláth püspök 1910. november 17-én a r. kath. státus gyűlésen foglalkozott az enciklikával s azt a nézetét fejezte ki, hogy az a felháborodás, melyet az enciklika történelmi vonatkozásai a protestánsoknál keltettek, onnan ered, hogy a levelet nem olvasták el figyelmesen s akik olvasták, annak célzatát félreértették. Ezért hiteles magyar szövegét megküldte a protestánsoknak. A gyulafehérvári *Közművelődés* több számában védelmébe vette az enciklikát s megállapította, hogy az a fordítás, melyet a pápaság ellenségei a megjelenés után azonnal közzétettek, részint hamis, részint ferdített volt. „300 év előtti időket és személyeket tárgyal s ha gőgös és lázadó emberekről beszél, akik az egyház tanait, alkotmányát és fegyelmét felforgatni törekedtek s ezzel az új idők forradalmi áramlatát mintegy előkészítették, azon korbeli katolikusokat ítéli el”.

12. FEJEZET,

Új egyházközségek alakulása.

a) Erdélyben.

Ferencz József idejében sok új egyházközség alakult s főként városokban. E tekintetben a sort *Székelyudvarhely* nyitja meg 1872-ben, ahol főleg Daniel Gábor udvarhelymegyei főispán buzgólkodása folytán megalakult a leányeklézsia. Az 1871. évi főtanácson a miklósvárköri közgyűlés előterjeszti, hogy Moldovába, Romániába, Brassóba, Sepsiszentgyörgyre, Udvarhelyre szüntelen hitrokonaink telepednek le, Fintaházán

egy kis eklézsia alakult. Romániába egy vándorpapság lenne szükséges, a többi helyekre pedig egy-egy papra, de csak úgy, ha a papok a közpénztárból fizettetnének, hogy a híveket ne terhelje egyéb, csak a stolare. Az E. K. T. örömmel vette ez ügyről való gondoskodást. Romániába vándorpapság felállítását nem tartja célszerűnek, mert „az ottani misszió ügye az összes erdélyi és magyarországi protestánsok tetemes áldozatainak megfelelő sikert nem mutat fel”. A többi helyeken gondoskodni szükséges. *Fintaháza* filiául Széplakhoz csatoltatott. Brassó, Sepsiszentgyörgy, Udvarhely szintén valamely anyaeklézsiához volnának csatolandók. Az 1872. évi főtanácson megalakult a székelyudvarhelyi leányeklézsia, melyhez tartoznak a közel levő községek unitárius hívei is. (26, 39. jk. sz.).

Az első nyilvános istentisztelet okt. 6-án volt a megyeházán. Egyideig azután egy özvegyasszony házában tartották, majd a gondnoknál, míg egy házat sikerült venniök. Lassanként mind többen telepedtek le a városban s az egyházi élet elevenedni kezdett. Mikor a kongrua-törvény életbelépett, felvették az anyaegyházközségek közé és önálló lelkes beállítására igyekeztek. Dániel főgondnok az 1891. évi torockói zsinat megnyitójában lelkes szavakat intézett az ügy érdekében a hívekhez, rámutatva arra, hogy mit tettek eddig s hogy a hívekkel és esperessel tanácskozva templom építését határozták el. Aztán folyamodtak az E. K. T.-hoz, az esperesek útján adományokért a körökhöz. A közigazgatási jelentés szerint az E. K. T. a főgondnok előterjesztését előlegesen is rokonszenvesen fogadta s a püspököt felkérte, hogy a kivitel módzatait a főgondnokkal beszéljék meg. Az eklézsia folyamodványában előadta, hogy temp'omhelyül korábban vett telkét eladja s 8000 frton vesz egy alkalmas telket. A templomra tervet és költségvetést készíttetett. A templom 5389 frtba kerülne, telekkel együtt 15.000 frtba, van 3500 frtjuk. Az E. K. T. a tervet megvizsgálás végett szakértőnek adta ki. A zsinatról szóló értesítés szerint (K. M. 1891. 244.) a templomépítés eszméje felemelő hatást gyakorolt s mély érdeklődést keltett. Az 1892. évi püspöki jelentés szerint a főgondnokkal együtt felhívást bocsátott ki s az adakozások folyamatban vannak. Az 1894. főtanácsi jelentés szerint a gyűjtés eredménye 3547 frt 40 kr. „Ideje lenne, — mondja a püspök — hogy az annyira fontos két helyen (ez és Sepsiszentgyörgy), ahová a vidékről is folyton mind többen telepednek be híveink közül, valahogy immár templomot építhetnénk”. Az 1907. évi főtanács alatt Dániel főgondnok egy értekezletet tartott, melyen elhatározták egy szép templom építését. A terv készítésével Pákeyt bízták meg. Az 1903. évi főtanács a kör előterjesztésére önállósítja. Eddig t. i. a pap Kénosról, 12 km. távolságról járt be a különböző iskolákba 70—80 tanuló tanítására. Ez a társasviszony 1904 április 1-én megszűnik. Várit választották

meg papjukul, 1905 jún. 15-én vitték be s júl. 2-án iktatta be maga a püspök. Ez időben templomépítésre volt már bizonyos összeg, de a még szükséges 10—15.000 koronát a főhatóságtól kérték.

Az 1874. évi főtanácson (K. M. 1874. 343.) a küküllői kör közgyűlése javasolta, hogy állíttassék fel egy *vándorpapság*, hogy eklézsiáinkon kívül az országban szétszórtnak lakó híveink legalább koronként vallásos oktatásban részesülhessenek s családjaikban a papi teendőket egyes alkalmakkor elvégezhessék. A főtanács az E. K. T.-ot terv készítésre hívta fel, melynek javaslata az volt, (1875. 33. jk. sz.) hogy bármily szükségesnek látja, még sem tartja felállíthatónak, minthogy arra a legkisebb alapunk sincs. Öt év telt el, míg a szórványok lelki gondozásáról az 1879. évi keresztúri zsinaton (K. M. 1879. 316.) megint szó esett. A közigazgatási és tanügyi jelentésben olvassuk: Tudomására jöven E. K. T.-nak, hogy *vasútaknál híveink vannak alkalmazásban, kik magok s családjuk semmi vallásos oktatásban nem részesülnek*, az előforduló vallásos gyakorlatokban pedig *más felekezetű s nemzetiségű papoktól*, az E. K. T. megkezdte esperesek útján az ily szétszórtnak élő hitfeleink számáról s tartózkodási helyéről jegyzéket készíteni, hogy vallásos oktatásban részesüljenek. S hozzáteszi még, hogy a küküllői kör által kifejezett ezen nézet, hogy vándorpapságot szervezzünk, egyre indokoltabbá válik, de alap hiányában még lehetetlen. De a püspök a következő főtanácson előterjesztett jelentésében már azt mondja, hogy leányegyházközségek alakultak *Radnóton és Csapón Dicsőszentmártonhoz csatlakozva*. Óhajtaná, hogy *Sepsiszentgyörgyön és Brassóban* is alakuljanak, hol kellő számban vannak híveink. 1881. évi jelentésében a lélekszám kimutatásában jelentkező pontatlanság okát abban látja, hogy eklézsiáinkból évenként többen telepednek le oly helyekre, hol még közelben sincsenek egyházközségeink. „E tekintetben előbb-utóbb mindenesetre gondolnunk kell valamit, hogy eklézsiáinkon kívül szétszórtnak élő híveinket is szorosabb kapcsolatban tartsuk magunkhoz”. Így állott e kérdés hivatalos kezelése, mikor Sz.⁸⁶ a nyilvánosság előtt szóvá teszi. Az 1880. évi népszámlálás szerint az unitáriusok száma 55791. Ebből 2000-re megy azok száma, akik *nincsenek egyházzá alakulva*. „Ma alig van elszórtnak élő híveinknek valami érintkezési pontjuk az egyházzal” s azoknak sincs, akik nagyobb számban laknak egy helyen. Brassóban 405, Fogarasban 102, Sepsiszentgyörgyön 152 az unitáriusok száma. Híveink a szervezkedésben nem fejtenek ki kellő erélyt. Ezek még unitáriusok, de gyermekeik vajjon azok lesznek-e? A szervezkedés az egész egyház jövőjére kiható fontosságú

⁸⁶ Unitárius egyház és szervezkedés. K. M. 1885. 51.

kérdés. A munkát meg kell kezdeni s istentiszteleteket tartani magánházakban, vagy a protestáns testvérek templomaiban. Hiszen Udvarhely és Segesvár már megadták a jó példát. Ugyanezt tehetnék Dés, Bánffyhunyard, Nagyszeben. „Minél hamarább vándorpapságot kell felállítani részükre” s az egyház támogassa a kezdő egyházakat.

Ezután megindult a leányegyházközségek szervezkedése és alakulása, amelyek idők folytán legnagyobbbrészt anyaeklézsiákká fejlődtek. Raffaj Domokos keresztúrköri esperes (K. M. 1884. 188—189.) leírja, hogy az 1882. évi népszámlálás Segesvárt 104 unitáriust talált. Az E. K. T. felhívta, hogy a gyermekeket vallásoktatásban részesítse s koronként tartson istentiszteletet. Erre megkezdte 12 gyermek tanítását. 1884 ápr. 15-én, húsvét harmadnapján, értekezletet tartottak s leányegyházközséggé alakultak, mely „Újszékelhez” csatlakozott. Kérésükre a a lutheránusok egyik templomukat átengedték istentisztelet tartására. Június 15-én volt az első a vártemplomban, hol a különböző felekezetek papjai is jelen voltak papi ornátusban. Az 1885. évi jelentés megállapítja a megalakulást. De egy negyedszázad volt szükséges, míg 1910 márc. 20-án rendes lelkész beállítható volt, miután az 1909. évi főtanács (86. jkv. p.) anyaegyházközséggé nyilvánította. 1912-ben előkelő helyen egy szép házastelket vett.

Ugyanez évben (1884.) kezdett tárgyalást az E. K. T. Brassó leányegyházközséggé alakulása érdekében. Az 1896. évi főtanácson tárgyalják, hogy Brassó mint leányegyházközség Kököshöz vagy Sepsiszentkirályhoz csatoltassék-e?

A püspök 1888. évi háromszéki látogatása alkalmával Kilyénből ide is ellátogatott s javasolta a segédlelkészség felállítását. Az 1903. évi főtanács (64. jk. sz.) szerint Brassóban és vidékén az unitáriusok száma közel 1200, magában Brassóban 780. A szórványokat, sőt Romániában s Bukarestben és vidékén élő unitáriusokat legjobban a Brassó székhellyel létesítendő lelkész gondozhatná s ezért E. K. T. ajánlja, hogy megfelelő számítások után a brassói leányegyházközség anyaeklézsiává változtassék át. 1904. évi főtanácson a keresztúri kör javasolja, hogy Brassó (Déva és Debrecen) vidékén körlelkészség létesíttessék. A főtanács kiadja az E. K. T.-nak figyelembevétel végett. Az 1909. évi főtanács anyaegyházközségnek nyilvánítja s a püspök a lelkészt 1910 márc. 20-án iktatta be a ref. templomban, hol az összes hivatalok és egyházak képviselve voltak. Nemcsak az egyházközség, hanem a város és más felekezetek részéről is a legmelegebb fogadtatásban részesült s minden oldalról örömeiket fejezték ki aziránt, hogy önálló lelkészi állomást szerveztünk. Hitbuzgóságban nincs hiány az újonnan szervezett egyházközségekben, — jegyzi meg a püspök, — de fenntartásuk, fejlődésük és megszilárdításuk, tekintettel

a csekély létszámra s anyagi gyengeségükre, jelentékeny áldozatot kíván az egyháztól. És figyelmezteti az eklézsiákat, hogy kívánságaikat korlátozzák, mert templomot építeni mindenütt egyszerre nem lehet. Róma sem egyszerre épült Brassó unitárius temploma sok küzködés és vajúdas után most épült fel, mikor e sorokat papirra rójjuk. 1914-ben az ekléziát Veress György lelkész hűtlensége és megbotránkoztató eljárása miatt, amiért felfüggesztetett, sőt az unitárius lelkészek sorából töröltetett, több mint 18000 K károsodás érte. 1915 óta Kovács Lajos a lelkész, akinek buzgó gyűjtő és agitációs munkája lehetővé tette a modern külsejű templom felépítését, melyet 1936 május 17-én szép ünnepségek keretében avattak fel.

1885-ben *Nagyszeben* 40—50 lélekre menő unitáriusának lelki gondozására Nagy Zsigmond ottani ref. lelkészt kérte meg. 1910-ben (Főt. jkv. 92. jkv. p.) leányekléziává alakult s Fogarashoz csatlakozott.

1886 okt. 17-én *Déván* alakult meg a leányegyházközség. Déva ez alkalommal nem börtönét nyitotta meg az unitáriusok előtt, hanem vendégszerető házát, szivét és templomát (K. M. 1886. 311—315.) Kénosi Sándor József lakásán. A megalakulás története 1879-re vihető vissza, mikor a keresztúri zsinat után ott istentiszteletet tartottak. A leányegyházközség Kolozsvárhoz csatoltatott. A megalakuláskor a ref. templomban tartott istentiszteleten 16 férfi és 10 nő vett úrvacsorát, utóbbiak közül több nem unitárius. Gróf Kuun Géza adott ebédet.

Ugyanez évben Nyárádszentlászlótól elvált s anyaegyházközséggé lett *Nyárádgálfalva*. 1887-ben *Kovászna—Vajnafalva* 53 lélekkel leányekléziává alakult s Laborfalvához csatlakozott, 1880-ban telket vásárolt, egy toronyszerű haranglábat épített s harangot állítottak be (K. M. 1888. 223.). 1887-ben (Főt. jkv. 60. sz.). *Gödemesterháza* filiává alakult s Kaálhoz csatoltatott. 1888 jul. 18-án a püspök háromszéki vizsgálata alkalmával meglátogatta a *sepsiszentgyörgyi* híveket, kiknek száma 100-on felül volt, leányekléziává alakultak, presbiterium választatott s a fiókegyházközség Kilyénhez csatoltatott. Nehány nappal később, aug. 5-én istentisztelet tartatott, mikor Boros és Deák Miklós szolgáltak. Az 1900. évi népszámlálás alkalmával az unitáriusok száma 288 volt. 1889-ben megalakult Csókfalvához való csatlakozással *Erdőszentgyörgy* 37 lélekkel. (K. M. 1889. 317.)

A *marosvásárhelyi* egyházközség az 1877. évi főtanácsn előadta, hogy a század első tizedeiben nem rendelkezvén annyi pénzzel, hogy rendes papot tartson, 1839-ben megegyeztek, hogy a marosszentkirályi pap tegyen szolgálatot meghatározott évi díjért. Annak hívei folytonosan szaporodtak, ezé fogyott. Szeretnének egyesülni s a közös papot Marosvásárhelyre betelepíteni. A Főtanács visszaadta a kérést az E. K.

T.-nak, hogy Marosszentkirályt is hallgassa ki s ha az egyesítés lehetséges, hajtsa végre. A következő évi főtanács az egyesítést elvileg kimondotta s a végrehajtást az E. K. T.-ra bízta. A két eklézsia mint társegyházközség élt 1895-ig. A lelkész Marosszentkirályon lakott. Ekkor azonban nov. 17-én Marosvásárhely anyaegyházközséggé alakult s Kelemen Albert lelkészt ünnepélyesen beiktatták. Az ünnepélyen résztvett a püspök is. Az 1896. évi főtanácson tett jelentésében mondja, hogy az ünnepély nem maradhat jó következmények nélkül. Termékenyítő hatása már ottléte alatt nyilvánulni kezdett egy tágasabb templom építésére tett adományokban. És e refleksiókat fűzi hozzá: „Valóban megfoghatatlannak tetszik előttem, hogy éppen a Székelyföldön, amely vallásunknak melegágya, egyházunk megalapítása óta annak legerősebb bástyája, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, nincsenek templomaink és lelkészi állomásaink. Marosvásárhelyi híveink kicsiny imaházukkal s most már betelepített lelkészükkel talán megértik kötelességüket s példájuk említett székely városainban lakó híveinket is magával ragadja, fellelkesíti, hogy ők is nagyobb buzgalommal lássanak a mi unitárius Sionunk építéséhez“. 1913-ban, tekintettel a marosszentkirályi eklézsia elnéptelenedésére (lélekszám 14) s a marosvásárhelyi szép reményekre jogosító élénk egyházi életére, a két társegyházközséget *marosvásárhelyi anyaeklézsia* néven egyesítette a főtanács

Az 1889. évi főtanácson (61. jk. p.) a háromszéki kör 4 leányeklézsia számára Sepsiszentgyörgy székhellyel *körlelkészség* felállítását kérte. Az E. K. T. a felterjesztés megokolásából megbotránkozással látja, hogy egyik teendője lenne a hívek *gyóntatása*. Nem lévén rá költség, nem fogadtatott el. Két év múlva, az 1891. évi főtanácson (65. jk. p.), megint ott van a javaslat, hogy a filiák adminisztrálására Kilyén székhellyel vándorpapság állíttassék. A főtanács a püspök javaslatára Bodokot visszacsatolja Kálnokhoz, Kovásznát Laborfalva kötelekében hagyja s *Sepsiszentgyörgyöt* és *Kilyént* utóbbi székhellyel társeklézsiák gyanánt egyesíti.

1898-ban (főt. 65. jk. p.) *Baróton* alakult leányegyházközség, amely Felsőrákoshoz csatoltatott. Ugyanakkor (főt. 66. jk. p.) *Havadtőn*, ahol már 1893 óta tartattak istentiszteletek, mely Csókfalvához csatoltatott.

De ezek a szervezések nem a céltudatos, tervszerű, egyházmentő munka folyamánya, hanem a véletlenül és esetlegesen előkerülő kérelmek és kívánságok lehetőség szerinti elintézése volt. Ferencz József különösen a Királyhágóntúl alakuló egyházközségek születési vajúdásai közben a támadásokkal szemben nem győzi eléggé hangosan kikiáltani és elég gyakran ismételni, hogy mi nem érzünk magunkban missziós hiva-

tást, hogy nekünk épen elég gondunk és bajunk van, hogysem mi lélekhalázzással foglalkozhatnánk. Nyugodtan és teljes joggal mondhatta, hiszen saját híveinket sem tudjuk a mindig éber pásztor gondjával pásztrolni. Csupán a millenium lelkes hangulatának tervezgetései közben jut eszébe: alapot létesíteni egyházközségeinken kívül szétszórta élő híveink lelki gondozására, hogy *ne veszítsünk el annyi lelket a jövőben, mint amennyit a múltban veszítettünk.* Ennek egyik módja volna *körlelkészi állomások szervezése.*

Tehát majdnem negyedszázad szükséges, míg ez a vidékről fel-felbukkanó gondolat hivatalos kormányprogram alkotó része lesz.

1900 márc. 3-án *Meggyes* és vidéke Szőkefalvához, *Vámosudvarhely* május 8-án Küküllőszéplakhoz csatlakozva alakultak leányegyházközséggé (főt. jkv. 165. l.), 1901 szept. 1-én Abrudbányához csatlakozva *Petrozsény* s a környéki unitáriusok. *Fogaras* Hévízhez csatlakozik, *Kőhalom* Datkhoz (1902. évi főt. jkve). Fogaras 1908-ban kéri az anyásítást, miről az E. K. T. szerint szó sem lehet ez idő szerint, mert a lelkésznek sem lakása, sem fizetése nincs, temlomépítésre is csak 3000 K.-juk s arra utasítja a főtanács az E. K. T.-ot, hogy kísérelje meg az anyaeklézsia alakítását a földművelési és közoktatásügyi miniszter támogatásával. Ugyanakkor meghatározza a *petrozsényi körlelkészi állomás* szervezését, melyben a hívek száma 1140, melyet az 1910. évi főtanács tudomásul vesz. Ugyane főtanács anyaeklézsiának nyilvánítja Fogarast. Az 1903. évi főtanács a martonosi *Láz-telepen* lakó unitárius családokat (14) saját folyamodásukra a kismedeséri leányeklézsiához s illetőleg Gagyhoz csatolja. De a következő évi főtanács (32. jkv. p.) saját kérésükre visszacsatolja őket Martonoshoz, mert még a látszatát is kerülni akarják annak, hogy az új templom építési terheiből ne akarnák kivenni részüket.

Az 1906. évi főtanács (41. jk. p.) az udvarhelyi kör előterjesztésére a *székelydályai* leányegyházközséget Homoródjánosfalvától a közelebb eső Homoródszentpéterhez csatolja. 1912-ben a *nagyernyei* leányeklézsia templomot épített, melyet Vári Albert szentelt fel. Ugyanekkor épített templomot az alsóbencédi leányeklézsia is. Az 1916. évi főtanács *Székelyzsombort* leányegyházközséggé szervezte s Homoródujfaluhoz kapcsolta. Híveinek száma több mint 100.

Körlelkészi állomások szervezése azután került megint szóba, mikor az államsegély összege lehetővé tette, hogy ezt a fontos ügyet jobban felkarolják. A Duna-Tiszamenti egyházkör 1904-ben javasolja (98. jkv. p.), hogy Füzesgyarmat székhellyel *körlelkészség* szerveztessék. A főtanács megbízta az E. K. T.-ot a szükséges előkészületek megtételével. Az 1907. évi főtanács 500 K.-t rendelkezésre bocsátott e célra. De ez

az összeg nem volt elég s ezért 1200 K.-ra emelték. Ugyanekkor Petrozsény bányalep részére is ugyanannyit bocsátottak rendelkezésre. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlta, de azzal, hogy ez állások fontosságát és exponált helyzetét mérlegelvén, körültekintéssel járjon el, „hogy e körlelkésziségek szervezése ne kísérletezés legyen, hanem állandó és a messze jövőre is biztos helyzetet teremtsen”. A főtanács elfogadta mind a két állomás szervezésére az előterjesztést s a további intézkedésekkel az E. K. T.-ot bízta meg. Az 1908. évi főtanácsi bizottság általános jelentésében a körlelkésziségekre nézve óhajtandónak mondja ezek viszonyainak törvényhozási rendezését, „miután ezeknek helyzete egymáshoz, a rendes lelkészekhez, valamint a felsőbb hatóságokhoz való viszonya törvényileg nincs szabályozva”. Mire az E. K. T. azt jegyzi meg, hogy a körlelkésziségek helyzetének szabályozására beállításuk alkalmával megtétettek az intézkedések és a szabályozás a jelenleg revideálás alatt álló törvényben is keresztülvitetik.

E fejezet végén helyén lesz felvetnünk a kérdést, amint az angol unitáriusok Nemzeti Konferenciájukon tárgyalták, hogy miért nem tesz nagyobb haladást a mi vallásunk? Ők különböző okokat hoztak fel. Némelyek a papságot okolták, mások a világiak nem kellő buzgóságát, hogy a gazdagok nem áldoznak egyházi célokra. Az előadó négy feltételét jelölte meg a sikeresebb munkának: hivatott lelkészek, buzgó világiak, irodalom és szervezés, ami náluk egészen hiányzik, mert az egyes gyülekezetek között nincs semmi szerves összeköttetés. (K. M. 1891. 186.). Ez okokat az utolsó kivételével mi is elfogadhatjuk. Az első feltételekre nézve a névtelen közlő a teológiai intézetnek tovább már nem halasztható újraszervezésére mutat rá, melyet egyházi érdekeink hátránya nélkül tovább elodázní nem lehet. De nemcsak a tanárok számának szaporítására gondol, hanem tehetséges ifjaknak a papi pálya részére való megnyerésére, akiket nem a szükség és a szegénység, hanem a hivatásérzés vezet e pályára. Mi ezt a szórványokkal kapcsolatosan két megjegyzéssel szeretnők kiegészíteni. Egyik az, amire a hódmezővásárhelyi templomépítéssel kapcsolatban rámutatunk, hogy az újonnan keletkezett egyházközségek papi állomásait, különösen a Királyhágón túl, a kinevezett lelkészek sokszor csak olyan szükséghelyzetnek tekintették, amelytől minél hamarabb szabadulni kell s nem igen gondoltak arra, hogy híveik számát igazán apostoli pásztori munkával és gondozással növeljék. A sok irodalmi támadás közben, amely bennünket prozelitasággal, lélekvásárlással, a zavarosban való halászással vádolt, a püspök nem győzi ismételtén és ismételtén hangsúlyozni, hogy a mi egyházi politikánk a missziót nem ismeri s mi legkevésbé sem vagyunk okai annak, ha az unitárius val-

lásban rejlő örökérvényű igazságok egészen maguktól, a mi közreműködésünk nélkül nyerik meg az embereket híveinkül. A másik megjegyzésünk a szórványokban élő híveinkre vonatkozik. Az egyház vezetősége e tekintetben nem tette meg mindazt, amit a Jézus szellemében működő jó pásztornak hivatása lett volna megtenni. A mi híveink ebben a tekintetben épen a tárgyalás alatti korszakra nézve egészen különleges, a többi felekezetek híveitől lényegesen eltérő helyzetben vannak. Ők szervezett gyülekezetekben nagyobb tömegekben élnek együtt s egymástól kapják az erőt és bátorítást egyházi öntudatuk megőrzésére és erősítésére. A mi híveink a Székelyföldön élnek tömegesebben. De itt is egész nagy területek vannak, hol unitáriusok kevés számban szétszórta élnek. Az alkotmányos élet helyreálltával a Királyhágóntúli területre szóródnak szét, amint sorsuk és kenyérkeresetük hajtja. De csak szórványosan és más vallásúak közé, ahol a hasonló gondolkodásúak tömege nem várja őket s nem erősíti egyházi öntudatukban. E szórványokban élő híveink nem érezvén a lelki gondozás melegét, lassanként elszakadnak tőlünk s nem érzik magukat hozzánk tartozóknak. 1913 végén a püspöki jelentés is tud átállások folytán keletkező veszteségről s különösen a leányegyházközségek lelkészeit teszi ezért felelőssé. Az 1914 és 1915. évi tanügyi jelentés az iskolázás egyházi statisztikai adatait szembeállítja a miniszteri jelentés 1912. és 1913. évi adataival, amelyek között nagy számbeli eltérések vannak. És kimutatja, hogy mennyire parlagon maradnak egyes területek s milyen nagy azoknak a tanulóinknak a száma, akik unitárius vallásoktatásban egyáltalában nem részesülnek. Különösen nagy azoknak a száma a polgári fiú- és leányiskolákban, ipariskolákban, aztán a reál-, felsőkereskedelmi és felsőbb leányiskolákban. Az iparos és kereskedelmi inasiskolák tanulói pedig jóformán egészen unitárius vallásos vezetés nélkül nőnek fel. A nevelésügyi bizottság komoly szavakkal hívta fel a főhatóság figyelmét erre a tovább már nem tűrhető állapotra. Voltak olyan szórvány-gócponatok, ahol bizonyosan voltak unitárius vallású tanulók, de vallástanítás nem folyt. Aztán nem is egy helyt unitárius tanulókat ref. és ág. ev. lelkészek tanítottak unitárius (?) vallásra, vagy másutt sok helyen nem-unitárius tankönyvekből. Az 1916. évi főtanácson a tanügyi jelentés 61 ilyen középfokú iskolás tanulóról számol el a helység és iskola pontos megnevezésével. Ismételten hangsúlyozzuk s nem tudjuk kellő nyomtatékkal hitoktató lelkészeink figyelmébe ajánlani ezt a nagyfontosságú kérdést, melynek jelentősége nemhogy csökkenne, hanem napjainkban még erősödött. Ma már nemcsak vallási, hanem a faji és nemzeti öntudat megőrzéséről és erősítéséről is szó van, amelyért ezt a nemzedéket történelmi felelősség terheli. A kérdés a magyar uralom alatt csak minket

égetett, más felekezetek talán nem is ismerték. Ma az Erdélyben élő magyarság vezetőinek legsúlyosabb feladatai közé tartozik helyes megoldása.

b) A Királyhágón túl.

A budapesti unitárius egyházközség megalakításánál kissé részletesebben foglalkozunk nemcsak jelentősége miatt, hanem azért is, mert Ferencz Józsefnek ebben alapvetően nagy érdemei vannak. Az 1848. évi 20. t.-c. első §-a az unitárius vallást törvényes bevett vallásnak nyilvánítja. A második a törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapít meg. A harmadik kimondja, hogy a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai „közálladalmi költségek által fedeztessenek”. A negyedik a bevett vallásfelekezetek iskoláiba való járást valláskülönbség nélkül kölcsönösen megengedi. Az ötödik rendelkezik, hogy a katonákhoz saját vallású tábori lelkészek rendelendők. A szomoruan végződött szabadságharc utáni abszolút uralom felfüggesztette ezeket a törvényeket, nem ismervén el azok törvényességét. Tehát másodszor kellett beiktatni az ország törvényei közé, ami csak lassan, hosszú időközönként történt meg.

Legelőször a vallásgyakorlás egyenlőjoguságát szabályozta az 1868 évi 53. t.-c., mely megengedte bizonyos formaságok megtartásával a másvallásratérést, vegyes házasságok kötését, mely bármelyik fél papja előtt érvényesen köthető, kimondja, hogy vegyes házasságból születő gyermekek nemük szerint követik szülőik vallását. Az 1895. évi 43. t.-c. kimondja hogy mindenki azt a hitet vallhatja és követheti, amely neki tetszik, amennyiben ez nem ütközik az ország törvényeibe és a köz-erkölcsiségbe. Az 1848. évi 20. t.-c. az iskolaügyet az egyházak körébe utalta oly módon, hogy a valláserkölcsei nevelést állami támogatással akarta végeztetni. Ez intézkedés mélyén az a gondolat lapang, hogy a társadalmi rendnek az egyházak s a vallásos gondolkozású emberek a legerősebb oszlopai. Az 1868. évi 43. t.-c. 14. §-a kimondja: „Erdély mindazon törvényei, melyek az erdélyi területen és a korábban ú. n. magyarországi részeken a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait s illetőleg hatáskörét biztosítják, nemcsak fenntartatnak, hanem egyszersmind a görög és örmény katolikusok és a keleti görög szertartású egyházakra is kiterjesztetnek”. A régi erdélyi törvények joghatályának ez újabb törvény által való elismerése azok szankciója volt, mely ismételten biztosított az unitárius egyház részére ép úgy, mint a többi bevett egyházakra is minden

olyan jogot, ami őket a multban az országos törvények erejénél fogva megillette. Ahogy az alkotmányos élet helyreállott, Buzogány tanárunk kineveztetett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba. Budapesti eklézsiánk megalakításához ő kezdte összehordani a porondszemeket.⁸⁷ Összeírta a minisztériumokba kinevezett unitárius hivatalnokokat, állandóan fenntartotta velök az érintkezést, ünnepeken házában istentiszteleteket tartott, úrvacsorát osztott. Ez volt az eklézsia létesítésének első kis csirája. És fia keresztelésével kapcsolatban lépett vallásunk a nyilvánosság elé Budapesten. Fiának megkeresztelésére ugyanis Ferencz Józsefet hívta fel, aki 1869 jun. 13-án a ref. főiskola tanácstermében nyilvános istentiszteletet tartott és úrvacsorát osztott. Török Pál ref. püspök is végig jelen volt. Ez volt Budapesten az első nyilvános unitárius istentisztelet. A más vallásúak is meleg érdeklődéssel vettek részt ez istentiszteletünkön. Vallásunk iránti ellenszenvnek, vagy idegenkedésnek még árnyéka sem mutatkozott sehol. Ezt a lépést soha jobbkor nem tehattük volna, mint most, az alkotmányos élet helyreálltakor, mikor a politikai szabadság megnyitotta a szíveket és elméket a vallásszabadság befogadására is. Az E. K. T.-nak tett jelentésében (jkv. 206. p.) mondja: meggyőződése szerint „egy új korszakot fog jelezni egyháztörténetünkben”. Török Pál, a református püspök, testvéries indulatát és rokonszenvét nyilvánítandó, sőt megpecsételendő, a gyülekezet előtt megcsókolta. A banketten maguk a ref. atyafiak köszöntöttek poharat egy budapesti unitárius egyházközség alakításáért. E pillanattól fogva az unitárius név ismertebb és rokonszenvesebb lett Magyarországon s különösen a fővárosban. A lapok nevezetes mozzanatként írtak erről. Híveink — akik Erdélyből lassanként kiszállingóztak — emeltebb fővel kezdetek járni. A fiaskótól félő aggodalmaskodók, mert ilyenek is voltak, megvallották, hogy jó gondolat volt. „És ezt legyen szabad magamnak érdemül tudni be, ki elég bátor voltam a fellépésre vállalkozni”, mondja Ferencz József. A budapesti hívek felkérték, hogy évenként egyszer látogassa meg őket s prédikáljon nekik. Ez azonban nem történt meg részint gyengélkedése, részint a budapestiek „lány melegsége miatt”. Az 1870. évi főtanácsnak Buzogány megköszöni a 150 frt segélyt, mit az E. K. T. küldött nekik. Elmondja, hogy sok balvéleményt kellett eloszlatniok s legfőbb vágyuk volna „egy formászerű unitárius egyházközség” alakítása, mert eddig ők csak magánjellegű társaság, mely a kolozsvári anyaeklézsiához tartozónak tekinti magát. Ferencz József „a mult évben valóban igen sokat tett arra, hogy szent vallásunk a fővárosban mind honosabbá s kedvezőleg figyelmet gerjesztővé vált!” Ettől kezdve 5 évig nem történt semmi.

⁸⁷ Ferencz József: Buzogány Áron. K. M. 1895. 65—90.

1874 végén Hatala Péter budapesti egyetemi tanár kilépett a r. katolikus egyházból s törvényesen átállott az unitárius egyházba.⁸⁸ Ezt a Magyar Állam úgy adta hírül, hogy Hatala a kereszténységből is kilépett, mikor unitáriussá lett. Kriza püspök levelet írt a M. Á.-nak (Unitárius kérdés, 297. sz.), melyben rámutat azokra az országos törvényekre, melyek alapján az unitárius vallás törvényesen bevett vallás. A szerkesztő e levelet 5 pontba foglalt megjegyzésekkel kísérte. 1. Örül, hogy a „superintendens” úr, „ez a tudós és tekintélyes férfiú” tiltakozik a kereszténységen kívüliség ellen. 2. Tagadja, hogy egyedül azon felekezet illetékes nyilatkozni arról, hogy valamely vallásfelekezet a kereszténységhez tartozik-e, vagy nem, amint Kriza állította. 3. Jámbor és talán menthető csalódása a superintendens úrnak az, hogy a keresztény egyház több felekezet „congestuma”, vagy az összes felekezeteknek „tarka keveréke.” 4. Az államnak nincs joga s képessége eldönteni, hogy e vagy ama felekezet keresztény-e, vagy nem s hogy a törvények az unitáriusokat keresztényeknek nevezik, az semmi egyéb, mint legfeljebb „egy kis praesumptio”. 5. Az unitáriusok csak akkor keresztények, ha a szentháromság nevében s Krisztus által rendelt formával keresztelnek. E megjegyzésekkel száll vitába Ferencz József. Szerinte az episcopus és superintendens között nincs más különbség, csak az, hogy amaz görög szó, ez latin. Különben csak annyi a különbség, mint egy önkényes és egy alkotmányos uralkodó között. Az unitárius püspök nem igényel magának csalhatalanságot s mégis helyesebben gondolkodik, mint akár a római. Mi unitáriusok nem akarunk állam lenni az államban, hanem elfogadjuk az ország törvényeinek védelmét. Megengedi, hogy mi csakugyan nem vagyunk keresztények, ha az a szentháromság hitétől függ; de sokan vannak velünk abban a meggyőződésben, hogy „a kereszténységnek nem a szentháromság az ismertető jele”.

1875-től kezdve a budapesti unitáriusok körében állandó beszélgetési tárgy egy unitárius eklézsia alapítása és majd később egy templom építése. 1875 jan. 12-én írja Jakab Elek Ferencz Józsefnek, hogy Hatala egy munkán dolgozik, melynek alapeszméje, hogy a forrongásban levő vallásos szabad eszmék nyugvópontra csak egy magyar nemzeti egyház alapításában fognak jutni az unitárius hitelvek alapján. A r. katolikusok szabad gondolkodói az eszmével rokonszenveznek. Ő ezt a hitet ápolta, mint r. katolikus s mivel ott nem érhetette el egy mozgalom megindulását, azért kellett az unitárius vallást fogadni el. Beszélgettek arról, hogy Budapesten az angolok és amerikaiak segítségével egy egyházközséget kellene alapítani

⁸⁸ Ferencz József: Unitárius kérdés a „Magyar Állam”-ban. K. M. 1875. 53—60.

s templomot építeni, mert itt „a búza elkészült, csak az aratókat várja”. Unitárius elvű ember Pesten sok van, mihelyt egyház és pap lesz, lesz hallgató is bizonyára. Igérte, hogy művébe bevonja az angolokat és amerikaiakat illető vonatkozásokat is és hogy művét szívesen átengedi angolra fordításra, tegyünk vele, amit a cél kíván. Sokat beszélgettek egy Pesten kezdhető unitárius misszióról. Ily tervezgetések közben 1876 okt. 23-án tartották a második unitárius istentiszteletet a luth. iskola nagytermében 4—500 emberből álló közönség előtt. Ez évben főként Hajós János buzgó és lelkes munkássága következtében megalakult a *fiókegyházközség*. Ez időtől kezdve mindinkább előtérbe lépett a papi állomás szervezése. 1878 nov. 3-án Buzogány tartott istentiszteletet Hajós gondnok szál-lásán. Ott volt Fretwell János is, ki üdvözölte őket az angol és amerikai unitáriusok nevében s biztosította, hogy „meleg érdeklődéssel várják, mikor fog Magyarország fővárosában az első unitárius templom felépülni”. 1879 ápr. 13-án (K. M. 1879. 143.) istentiszteletet tartottak, mire a közlő (r.) azt írja, hogy az nekik, ha 15—20-an ös zejőnek, „a szó szentebb értelmében ünneplés”. Azután közgyűlést tartottak és arról tanácskoztak, hogy mikor és miként érhetik meg, hogy mint önálló egyház-községnek imaházuk és lelkészük legyen. 1880 május 30-án felhívást bocsátottak ki (K. M. 1880. 226.) híveink körében papi állomás és egy építendő templomra adományok gyűjtésére, melyben kiemelik, hogy vallásunk érdeke, hogy erdélyi jellege után most már Magyarországra nézve országos jelleget nyerjen. Reményüket élesztette az is, hogy Dávid Ferenc halálának 300-os évfordulója emlékére tartott ünnepélyen angol és amerikai hitrokonaink melegen bízatták, hogy tervük kivitelében az ő segítségükre is számíthatnak. 1881-ben Rudolf trónörökös menyegzőjére Budapestre utazott s akkor kimondották az *anya-egyházközség megalakulását és a papi állás szervezését*. 1881 okt. 2-án Derzsi Károly tordai tanárt lelkésznek beiktatta. Jelen volt a többek között Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, több református és luth. püspök, a főpolgármester, nagy és díszes közönség, csak róm. kath. egyházi emberek hiányoztak. A Deák-téri ág. ev. főgimnázium dísztermében volt az ünnepély. Üdvözlő és beiktató beszédében Jákob éjjeli küzdelmét és a hajnallal bekövetkezett diadalát megkapóan alkalmazta az alkalomra. „Háromszáz évig tartó ily éji küzdelem volt az unitárius egyház élete is”. Beszédével meleg rokonszenvet ébresztett a lelkekben (K. M. 1881. 325.). A K. M. referense (1881. 391.) szónoki hatásának titkát abban találja, hogy szabadelvűséggel erős történelmi érzéket párosít és hogy benne az evangéliumi szellemmel széleskörű tudományos műveltség egyesül, mely azonban a vallás szent tűzében egészen felolvad. „Az az eszmei légkör, melyben mozog, mindig keresztényi. Beszédeiből mindig a keresztény

szellem üdítő fuvalmát érezzük. Innen nagy hatása, innen e beszéddel is kivívott újabb diadala, a fővárosban nyert újabb győzelme". A banketten Trefort megígérte, hogy a templomépítésben segítségül lesz. Ballagi meg Fretwellről és Gordonról emlékezett meg, akik a szabadelvű protestántizmusnak évek óta nagy szolgálatot tesznek. Az 1882. évi főtanácsn évi püspöki jelentését így kezdi: „Ritka szerencse jutott nekem osztályrészemül, midőn ez évi jelentésemet azzal kezddhetem meg, hogy egy anyaeklézsiánkkal ma több van, mint egy év előtt és ez épen hazánk fővárosában, Budapesten, ahol nemzetünk szíve lüktet". És hangsúlyozza, hogy istentiszteleteink iránt az érdeklődés nagy, a hívek önkéntes bérfizetése jelentékenyen gyarapodott, sőt másvallású barátaink is hozzájárulnak. Reményeink megérdemlik a gondos ápolást. Az 1883. évi főtanács jogot ad az eklézsiának két követ küldésére, mint volt Kolozsvárnak és Tordának.

A következő tíz év a templomépítés nagy kérdésének az előkészítésével és megoldásával telik el. Jakab Elek (1884. III. 16.) nyugtalan lélekkel írja neki: „A mi templomépítésünk dolgában, hogy a Státus legalább 3—4000 frtot ne adjon rá önként, azt olyfokú öntudatlan, céltudatlan s hivatásérzés nélküli vasikalapos felfogásnak tartom, amit kvalifikálni csak így lehet... Itt nem mozgatják a dolgot. Bizony többé nem írok, nem szólok. De ily módon az eklézsia itt meg nem gyökerezik". A püspök 1883. jan. 21-én, a Baldácsy-alap közgyűlése alkalmával, vizsgálatot tartott s ez alkalommal feljegyzi, hogy a főváros templom és papilaknak helyet adott, Jakab Elek úrasztali takarót és Bükk László szép könyvtárt. 1885. márc. 8-iki püspöki vizsgálat alkalmából följegyzi, hogy a vagyon szépen gyarapodik ugyan, de „a szükséghez képest csak egy csepp víz a tengerben". Ha a templomot felépíthetnék s a papi állást állandósíthatnák, „egyházunk ujabbkori haladásának ez a messze jövő századokra szóló eredménye lenne". 1887. március 29-iki püspöki vizsgálatán kevesen vettek részt, ami még jó volt a Derzsivel kifejlődött vita miatt. (Erről más vonatkozásban van szó). Így nehezen épül templom Budapesten. De tán szükség sincs rá, — mondja keserű elkedvetlenedéssel — ha a papnak sincs hite, nincs kinek prédikáljon. Kár, hogy Derzsinek nincs missziói hajlama s nincs több hite, mert minden más tekintetben igen alkalmas, adminisztrációja páratlan. Visszavágyik Tordára. A vagyon két év óta 8000 frttal gyarapodott. Jakab Elek e kedvetlen állapotában írta neki (1888. IV. 3.): „Feltámadni neked nincs szükséged, aki nem halsz meg... Annyit s olyakat míveltél, amik nem engednek meghalnod. Csak ez a pesti eklézsia, ami főképen a te műved és Hajósé — Buzogány után — oly dolog, ami biztosítja neved örök fennmaradását. Vajha sikerülne templomot építenünk. Ez barátom 50.000 em-

bert adna nekünk egy-két évtized alatt. Légy azon Daniel főgondnok úrral és Hajóssal, hogy ez legyen meg s akkor elmondhatod te is: exegi monumentum aere perennius. Leszel akkora nevű és érdemű, mint Dávid Ferenc (!). Mert Magyarországon te gyökereztetted meg az unitárizmust. Az Istenért! ne lankadj, tűrj, küzdjél s gondoldj praktikus dolgokat, hajtsuk végre a templomépítést, mert az az unitáriusság Ararát hegye lesz, még egy nagy özönvíz esetében is”.

Ugyanez évben három ízben ír a budapesti eklézsia dolgairól. (K. M., 1888. 48—52., 117—121., 195—199.) A hívek száma, ha lassan is, gyarapodik s „az az aggodalom, hogy igen lassú a szaporodás, hogy nincs ifjú sarj, súlyából máris sokat veszített”. Bízik, hogy az unitárizmus életfájának nem fog megfogyni termő ereje. Az utolsó hat év anyagi erősödésüket mutatja. Rendkívüli értékű templomhelyet kaptak, melynek kieszközlésére Székely Ferenc átállott hívünk tett legtöbbet. A feltétel az volt, hogy a templomot 5 év alatt fel kell építeni. Három már eltelt. Ha a kikötött időben legalább munkához nem kezdenek, kockáztatják a 40—50.000 frtot érő adományt. Az építés ügyében kiküldött bizottság jelentése alapján hosszas és beható tanácskozás folyt. A vita tárgya az volt: az eklézsia építtesse-e a templomot, vagy átadja egy vállalkozónak a házbérek bizonyos ideig való élvezetével? A bizottság hat hétig dolgozott, két vállalkozóval egyezkedett. Abban meggyeztek, hogy jobb volna saját erejükön. De hogyan? Kérést intéztek az E. K. T.-hoz s most várják válaszáat. A gyűjtőkönyvecskékről nehezen számolnak el olyanok, akiknek a kezébe a bizalom adta azokat. Akadt egy vállalkozó, aki 50 évi haszonélvezet mellett egy kétemeletes házat s ebben a szükségnek megfelelő templomot építeni ajánlkozott saját költségén. A szerződést 1889-ben megkötötték. 1889 VII. 18-án írja: „Templomunk épül s abban a legszebb érdem tiéd. Nem hiszelgek. Igazat mondok. Ha te nem akarod, ma sem lenne egyéb akaratnál. Ez iránt ne aggódj, ha én még akkor élek. Majd megadom én az elégtételt... Hogyha az unitáriusok nem látják életed s tevékeny lelked nyomait, vakok vagy gonoszok. Felnyitom én szemeiket, ha hátul maradok, amit nem hiszek.” 1890 VII. 16-án írja: „A templomszentelésre készülj jó előre. Lelkesülj érte, mert a te műved. Ilyet nem alkottál. Itt tárgyad van... ott és most hétországra szólót kell mondanod.” Okt. 20-án: „Barátom! Nagyszerű ez a te küzdelmed a lehetetlennek látszóval, az angol számító észnek akaratodra hajlításában taktikád és leveleid ércsúlya a te inventiosus eszed remeke... Eszednek fényes győzelme ez, amiben én is kéjelgek, mióta elolvastam levelezéstedet. Victoria! Vivas, crescas, floreas, kedves Józsim. Budapesti anyaegyházunk, pap-sága s állandó temploma — szerintem, vagy legalább e perc-

ben való benyomásaim szerint — létét neked köszönheti, gyors megszületését mindenestre.” 1889 szept. 28 án megtartották a bokréta-ünnepélyt (K. M., 1889. 329—332.), mely alkalommal Derzsi köszöntötte Ferencz Józsefet, „kinek érdemei a templom ügyében elévülhetetlenek”. Ő nyerte meg s tartja fenn máig az angol és amerikai unitáriusok rokonszenvét és segélyező jóindulatát. Minden fontos mozzanat tárgyalásában részt vett s tanácsával elősegítette az egyházat... Az erdélyi rokonok között a pesti unitárius eklézsia iránt a vonzalmat fokozta s minden jó igyekezetünknek, mint lelkes főpásztor, igaz pártolója és előmozdítója volt. E templom századokig fogja hirdetni nevét, kinek idejében s hathatós közreműködése által létrejött.

Az 1890. évi főtanácsn évi jelentésében mondja, hogy vizsgálatot tartott a budapesti eklézsiában. „Nem hallgathatom el azt az örömet, amit a már-már teljesen készen levő templom s ezzel kapcsolatosan álló szép és díszes épület szerzett lelkemnek. Midőn 21 évvel ezelőtt az első nyilvános unitárius istentiszteletet szerencsés voltam megtartani Budapesten, akkor ifjú lelkem ábrándjai között e templom is feltűnt ugyan lelkem előtt, mint egy árnykép a messze jövőben. De hogy ezt még szemeimmel meglátom, arra csakugyan nem gondoltam s nem hihette senki, ki velem együtt akkor arról álmodott. Megvan. Legyen hála érette az isteni gondviselésnek... A mi egyházi életünk történetkönyvébe ennél fényesebb eseményt nem sokat írtak a múltban s nem sokat írnak a jövőben. Méltó, hogy minden unitárius szív megdobbanjon azon nap, midőn budapesti hitsorsosaink először fognak imádkozni saját templomukban.”

1890 okt. 26-án szentelte fel a templomot, amit — írja feljegyzéseiben — „1869-ben még álmodni sem mertünk”. 50 év múlva, mikor a telek és épület teljesen az egyházé lesz, leg-gazdagabb lesz a budapesti eklézsia”. Angliából ott volt Jerson Henrik, az Unitárius Társulat titkára, Miss Tagart és Hill. Beszéltek: ő, Derzsi és Péterfi. A beszédek iránya elütött egymástól. Derzsi a legszélsőbb liberálizmust képviselte, Péterfi az unitárius orthodoxizmust, ő a középen maradt. Ez az eltérő irány annyira feltűnő volt, hogy gróf Csáky azt mondotta: eddig se tudta, mi az unitárius vallás, de e beszédek után csakugyan nem tudja kivenni vallási álláspontunkat. Az 1891. évi torockói zsinaton püspöki jelentésében mondja: „végeztem egy oly püspöki ténykedést, amelyre 22 elődöm onnan felülről, a szellem országából is szent örömmel tekinthetett alá.” És hálát ad a gondviselésnek, hogy megengedte, hogy immár hazánk fővárosában is saját otthonunkban imádkozhatunk és elzenghetjük: „hiszek és vallok egy istent”.

Midőn 1895-ben, papságának 40 éves jubileuma alkal-mával, a budapesti eklézsia üdvözli, ezt válaszolja: „Ha ko-

lozsvári egyházközségünk előtt, mint anya előtt borultam le, a budapesti egyházközséget én ölelhetem keblemre, mint leányomat, amennyiben ez egyházközségünk megalakulásakor az isteni gondviselés kegyelméből, én voltam szerencsés a szegletkövet lehetetni, amidőn ott 1869-ben az első nyilvános unitárius istentiszteletet megtartottam.

A kedvező jelek között indult egyházközségi életben azonban nemsokára zavarok és egyenetlenségek tűntek fel. Ezeknek sok oka volt. A papbérhátralékok nemsokára nőni kezdtek. Majdnem leküzdhetetlen feladat volt a vallásoktatás 50—60 iskolában szétszórta levő 80—90 tanulónak, ami már kezdettől fogva szükségessé tette volna egy segédlelkészi állomás szervezését. Baj volt az is, hogy Derzsi a lelkészi pálya iránt soha sem érzett nagy hajlandóságot. Inkább tanár szeretett volna lenni. Szép szónoki sikerei, amelyet széles körökben idegenek is elismertek, tartották 14 évig a szószéken, nem a papi hivatásérzet. Többször lemondott, de a püspök mindig lebeszélte és visszatartotta. Később segédlelkészi állást szerveztek, hogy ne kelljen sokszor prédikálnia. Mégis háborgott a lelke, mert családi élete boldogtalan volt. 1895-ben megint lemondott. A főtanács elfogadta. De ekkor kibékült nejével s barátai az állás megtartásáért kezdtek agitálni és vissza akarták helyezni. A püspök nem engedett; segítségére volt Bedő Albert és Jakab Elek, kik nélkül a Derzsi párti átállott unitáriusok már-már felforgatták volna az egyházközséget. Most azt akarták, hogyha már visszahelyezni nem lehet, ismét őt válasszák meg. De a püspök azt írta nekik, hogy a papságra alkalmatlan voltát orvosi bizonyítvánnyal igazolván, ez esetben sem nevezné ki. Mégis megválasztották volna, ha Bedő nem beszéli rá, hogy mondjanak le választási jogukról. Így került az ügy a püspök kezébe s kinevezte Gál Miklóst, kit 1896 febr. 16-án iktatott be. De a zavar és békétlenség ezután is nehezen ült el. Jakab Elek 1895 XII. 3-án írja, hogy Derzsi nyugalombamenésekor nagy a zavar, a viszonyok alaposan meg vannak romolva. Olyan az eklézsia élete, mint egy felbolygatott darázs-fészek. Az új pap teendője az lesz, hogy a félrehúzás helyett az összetartást állítsa helyre s a volt pap pártját a maga részére nyerje meg. Az év utolsó napján arra figyelmezteti a püspököt, hogy Bedő véleményét kérje ki, mikor valami érdemlegest tesz, mert ő a helyzet ura egyedül, kinek esze, állása, határozottsága még Székelynek is imponál.

Ezután a budapesti eklézsia életét élénk figyelemmel kísérik angol hitrokonaink s szükségleteihez anyagi segítséget is nyújtanak. A templom 1921 óta tehermentesen az eklézsia tulajdona, mely biztos anyagi helyzetben van. Derzsi megindította az *Unitárius kis könyvtár*-t, melynek füzetek másvallásúakkal is ismertetik az unitárius vallás hitelveit. Megalakult

a század legelején a Dávid Ferenc-Egylet, melynek 1905 május 6-iki üléséről feljegyzi, hogy Perczelnénél ebédeltek s örömmel telt el lelkük az Egylet sikerei felett és szép jövőt jósolgattak az unitárizmusnak. Hogy mi válik be ebből, nem tudja, de azt bizonyosnak tartja, hogy nem utolsó tényezője lesz óhajtott előmenetelünknek. Igazi missziói telep, mert bár tényleges áttérések nincsenek, de a felolvasásokkal oly hatást gyakorolnak a lelkekre, hogy lehetetlen az unitárizmus szellemének terjedését nem tapasztalni.

A háború után a budapesti gyülekezet nagy változáson ment át.⁸⁹ A békekötés után expatriáltak nagy száma megyarapította az unitáriusok számát. Az 1920. évi népszámlálás 2828 unitárius lelket talált Budapesten, kiknek száma még növekedett a később expatriáltakkal és mintegy 100—150 lélekkel, akik ez időben a zsidó felekezetből tértek át. A rendes állásokba elhelyezkedett erdélyi hívek nagy része, részben a könnyebb megélhetés miatt, részben azért, mert falusi környezetben otthonosabban érzik magukat, mint a nagy város zajában, kezdi elhagyni a fővárost s részben vidéken, részben a fővároshoz közeli kisebb kertvárosokban telepszik le. A hitoktatás a gyermekek számának növekedése, a nagy távolság és szétszórtság miatt a legnagyobb nehézségekkel jár. Ezért az állam és a főváros 1927-ben és 1928-ban a két lelkész mellé még egy-egy hitoktató lelkész fizetését utalványozta.

1923-ban az angol és amerikai unitáriusok egy bérházat vásároltak, amelybe 1929-ben egy erdélyi motívumokkal ékesített templomtermet építettek, illetőleg alakítottak át. Ez az *Unitárius Misszióház* lett a budapesti unitárius élet második gócpontja. Van benne diák-otthon szegény egyetemi és főiskolai tanulók részére és egy *gyülekezeti terem* az egyháztársadalmi élet összejöveteli számára, melyet protestáns és erdélyi egyesületek sokszor használnak gyűléseik megtartására. Az *Unitárius Nőszövetség* Perczelné Kozma Flóra szellemének irányítása mellett, különösen télen, sok szegény családot támogat. Az egyetemi és főiskolai ifjúság a Brassai nevét viselő egyesületben munkálkodik. A cserkészek János Zsigmond nevét viselik zászlójukon táborozásaikban. A *Heltai Gáspár-bibliakör* téli és nyári konferenciákat tart. Az iparos és kereskedő ifjak a *Bölöni Farkas Sándor-egyesület*-ben működnek. A Józán Miklóstól 1922-ben alapított *Unitárius Értesítő* az unitárius élet mozzanatairól értesíti a híveket. Jelenleg Iván László szerkesztésében jelenik meg.

A budapesti anyaekklézsia megalakulásával kapcsolatban meg kell emlékeznünk egy mozzanatról, melyben Ferencz Jó-

⁸⁹ Ferencz József: A magyarországi unitáriusok. *Unitárius Közlöny*, 1935. 5—6. sz.

zsefnek hírlapok útján nyilatkoznia kellett.⁹⁰ A lapokban megjelent, hogy az osztrák unitárius püspök, Forstner Ágost Károly, a kath. egyházzal kibékülvén, az unitárius egyház kötelékéből kilépett s visszatért a jezsuitarendbe. A 60-as évek végén Bécsben egy Forstner nevű egyén egy kis gyülekezetet toborzott maga körül az ú. n. újkatholikusok közül s unitárius nevet vett fel, hogy a magyar és angol unitáriusok erkölcsi és anyagi támogatását megnyerje. Ferencz Józseffel is levelezést kezdett. Ő felkérte egy Bécsben lakó barátját, hogy írjon róla körülményesen. Válaszából megtudta, hogy Forstner megugrott klerikus, aki 1869-ben egy röpiratot írt: Grundsätze und Verfassung der unitarischen Kirchengemeinschaft in Österreich. Nekünk is megküldte. A nevén kívül a vallásban egyéb találkozási pontunk nincs. Ezt neki is megírta. Ez a levele a lapokhoz is eljutott, mert a Wiener Tagblatt (1869 júl. 16. sz.) Unliebsames aus der Unitarier-Gemeinde c. egy kis közleményt hoz, melyben az áll, hogy a bécsi egyházközség nem érdemli meg az unitárius nevet és ne reméljen sem szellemi, sem anyagi támogatást". 1886-ban budapesti lapokban többször megjelent az a hír, hogy az osztrák és magyarországi német unitáriusok Budapesten püspökséget akarnak felállítani; presbiteriumról, templomépítésről is sok szó esett. A budapesti eklézsia kijelentette a lapok útján, hogy a mozgalom vezetőivel semmi érintkezésben nincs, sőt tudomással sem bír az egészről. A Pester Lloyd már azt is hírül adta, hogy a templom terve is elkészült. E hírek felkeltették a kormány figyelmét is, mert kérvénnyel is járultak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Nyilatkozott Tiszának, Trefornak, hogy a mozgalomhoz semmi közünk s ha egy-két németajkú polgártársunk is állott hozzánk, azok a budapesti unitárius eklézsia kötelékébe tartoznak. Aztán elment a lap szerkesztőjéhez, Falk Miksához, aki azt mondta, hogy Bécsből kapják a híreket. Felvilágosította Falkot, hogy nekünk nincsenek német híveink s felkérte, hogy ne adja ki a bécsiek híreit. Ferencz József úgy sejtí, hogy azokról az unitáriusokról van szó, akik a Forstner gyülekezetében maradtak meg. Ezután többé nem jöttek hírek ezekről az unitáriusokról. A K. M. (1880. 421. Az osztrák unitárius püspökről) írja: A lapok december elején írták, hogy Forstner a kath. egyházzal kibékült s az unitárius felekezet kötelékéből megválí. Magyarországon több méltányosságra talált, mint Ausztriában. Tizenkét év óta vétke nagyságával arányban nem állóan kínos volt az élete. Többször megpróbálta a 60-as években összeköttetésbe lépni az erdélyi unitáriusokkal, de viszonyban velünk sohasem állott. Inkább szédelgő, mint egy vallásfelekezet ve-

⁹⁰ Egy kis felvilágosítás amaz osztrák unitárius püspökökéle újdonsághoz. Magyar Polgár, 1880 dec. 16.

zetője. Ha arra való lesz vala, gyűjthetett volna maga körül híveket, kik támogassák. Sőt angol hitrokonaink tetemes segélyben akarták részesíteni 1871-ben, de megismerkedvén vele, az erdélyi unitáriusokat is figyelmeztették, hogy érintkezésbe ne lépjenek vele. Mi nem bánkódunk, hanem örvendünk annak, hogy az unitárius egyházból kilépett s illő helyét elfoglalta a jezsuiták között.

Budapest után megalakulás és jelentőség tekintetében első *Hódmezővásárhely*. Megalakulásával részletesebben foglalkozom, mert sok hírlapi vitára adott alkalmat. A hódmezővásárhelyi unitárius gyülekezet, mint fiókegyház 1879 május 10-én alakult meg s a kolozsvárhoz csatlakozott. 1880 május 17-én, pünkösöd másodnapján (K. M. 1880. 233.) „nagyfontosságú ünnepe” volt, midőn Nagy Lajos kolozsvári esperes tartott istentiszteletet. Az unitáriusok az első pünkösdön képzelték magukat. „Tele voltak tűzzel, lélekkel . . . A 17-ik évszáz vége óta nem zengett még az ige unitárius felfogás szerint a magyar Alföldön. Közel 200 év után városunkban csendült az meg először a maga tisztaságában és szabad magas röptében. A beszéd mindenkit tájékozott afelől, hogy az unitarizmus nem akar missziónáriuskodni, mert csupán alaptanaiban s azoknak erejében bízik. Ezért a többi felekezetek részéről sem találkozott ellenszenvvel”. Az unitáriusok e térfoglalása az Alföldön felkeltette a reformátusok figyelmét és féltékenységet. Istentiszteleteket tartani rendszeren Derzsi járt le, akit szívesen hallgattak másvallásúak is s a reformátusok közül néhányan az unitárius vallásra tértek. Derzsi kérést adott be, hogy a községi felső leányiskola egyik termét havonként egyszer istentisztelet tartására adják át. Oly nagy port vert fel ez a kérés, hogy még a Prot. E. és Isk. Lap is cikket írt róla:⁹¹ „Sötét felhők tornyosulnak Hódmezővásárhely egyházi életének égboltozatán. Valóságos vallásháború van kitörőben a reformátusság és az unitarizmus között”. Balogh Ferenc⁹² a tiszántúli ref. egyházkerület tavaszi közgyűlésén a názárenizmusról szóló vitában azt javasolta, hogy a konvent hozzon határozatot az ellenük való védelemre, „melyet az unitarizmus ellen még inkább kellene folytatni”. A következő számban Büdszentmihályi⁹³ vezércikkben mondja: „Megvallom őszintén, hogy nekem még ezelőtt 4 vagy 5 évvel is, midőn néhány lapjainkban olvastam a názárenusok és unitáriusok mozgalmairól, azonnal eszembe jutott ama példabeszéd: Kis felleg az, mely hamar elmulik. Ámde az idő, a következés e gondolatot — úgylátszik — egészen megváltoztatta”. A názárenusok és unitáriusok azonosítását Ferencz József nem

⁹¹ Az unitáriusok Hódmezővásárhelyt. 1884. 5. sz.

⁹² U. o. 64.

⁹³ Ahol baj van. U. o. 629.

tűrhetette közönyösen.⁹⁴ Rámutat arra a rokonszenvre, melyet egyházunk a protestáns egyházak részéről élvez, kecskeméti felolvasására, melyet a lapok oly elismeréssel fogadtak, a protestáns püspökök miskolci találkozására, budapesti egyházközségünk megalakítására s ezek után megfoghatatlan előtte, hogy most egyszerre a názárénusok kategóriájába esünk. Nem az bántja, hogy az unitárizmus ellen védekezni kíván, hanem az, hogy az unitárizmust a názárénizmus színvonalára süllyeszti alá, melynek sem szervezete, sem elfogadott hitformája nincs. A názárénizmust államellenesnek, az erkölcsiséget veszélyeztető iránynak, papjait álprófétáknak mondja, akiket ámitással, a nép elszédítésével vádol. Az unitárizmus ellen ilyen fegyverekkel küzdeni egyenesen törvénysértés és a legcéltevesztettebb eljárás. Rég elmúlt az az idő, mikor az emberek az idvességet kizárólag egyik, vagy másik egyházhoz kötötték. Sőt az ellen a protestánsok mindig is tiltakoztak. Ballagi e levélre tett rövid megjegyzésében azt mondja, hogy a kérdést oly tiszta világításba helyezi, hogy ahoz semmit hozzáadni, vagy elvenni nem tud. „A levél minden szava igaz és ámen. A protestantizmus belső természeténél fogva nem ismer más fegyvert, mint amelyet a szellemi felsőbbség nyújt s azért a kebelében kifejtett felekezetek nemhogy erejét csökkentenék, azt a versenyt fejlesztő hatalmánál fogva inkább növelik“. A *Vásárhely és vidéke* c. hetilap (Az unitárius ügy a törvényhatósági közgyűlés előtt. 4. sz.) részletesen leírja a kérdés tárgyalását, melyet így fejez be: „A közhangulat nemes rokonszenve élénk tüntetés volt a felvilágosodottság és vallásszabadság mellett“. Egy ref. és luth. pap voltak a kérés teljesítése ellen, a többi felszólalók mellette. Draskóczy ev. lelkész azért utasítja el, mert nem beköltözött, hanem a többi egyházakból kilépett emberek az unitáriusok, kik csábítgatásokkal hódítanak. Karancsy ref. lelkész indulatos türelmetlenséggel beszél róluk, akik csak az egyházi adó elől menekülnek s ha a kérelmet teljesítik, „nagy vallásháború“ fog kiüttni. A *Szegedi Híradó* is részletesen ír a közgyűlésről s kiemeli, hogy az istentiszteletek tömeges látogatásának oka Derzsi „gyönyörű prédikációi“, mert aki ezt a művelt lelkű s ékesszavú papot egyszer beszélni hallotta, az örömmel hallgatja tizszer és százszor is“. És így végzi: „Én úgy látom, hogy Magyarországon az unitárizmus Vásárhelyről fog kiindulni“. (Cikkíró: —l-a). A kérdést a közgyűlés az iskolaszék elé utalta s így kibújt a dolog merituma alól. Ez ügyet ismer-teti Ferencz József * jel alatt⁹⁵ s vitába száll a teljesítést ellenzőkkel. Furcsa egy protestáns paptól az az érv, hogy az unitáriusok más egyházakból kilépett emberek. Hát Luther, Kálvin,

⁹⁴ Nyílt levél. U. o. 407.

⁹⁵ Unitárius kérdés Hódmezővásárhelyt. K. M. 1884. 53–62.

Zwingli nem azok? Hát a protestáns egyházak nem a katolikusból váltak ki? A csábítás, ármány, csel módját a két papon kívül senki sem tette magáévá. „Ha van még missziója az unitarizmusnak, erre nem csellel és fondorkodással fog kiindulni, hanem hitelveinek az eddiginél is nyiltabb és szabaddabb hirdetésével, amitől — úgylátszik — már is sokan elzárni szeretnék...” Mi ajtót senkinek sem nyitunk, de ha valaki tisztességesen kopogtat a törvényes formák között igazolja előttünk belépését, nem mondhatjuk neki, távozz innen, mi nem engedjük meg neked, hogy velünk együtt imádhassd a te Istenedet. Legfeljebb figyelmeztetjük, hogy ne ringassa magát abban, hogy egyházunk anyagi és világi előnyöket nyújthat, sőt legyen elkészülve nagyobb áldozatra, nagyobb terhek viselésére. És legyen készen arra is, hogy nem egyszer lesz alkalma tapasztalni mások lenézését és megvetését... A mi egyházunk hittérítéssel sohase foglalkozott. *Ha mégis terjed az unitarizmus Hódmezővásárhelyt, vagy bárhol egyébutt, abban bizony nekünk igen kicsi érdemünk van...* Nincs miért aggódnunk vallásunk, hitelveink prédikáltatása miatt, prédikálódik az magától. Mi nem kötjük egy felekezethez a jövő hit világát s örömmel szemléljük „azt a csendes és folytonos új reformációt, mely valláskülönbség nélkül hódítja meg a lelkeket”. Nagyrabecsüljük a protestánsok hű ragaszkodását alapítói nevéhez, de megbocsássanak, ha kimondjuk, hogy az idők végtelenül megváltoztatták úgy a Luther, mint a Kálvin konfesszióit. A tételek ugyanazok, de a hozzájuk kötött fogalmak sok tekintetben egészen mások. Így terjed ma észrevétlenül az új reformáció”.

Ezeknek a hírlapi közléseknek és támadásoknak meg volt a foganata. Az iskolaszék megtagadta a tanterem átadását azon okból, hogy az unitáriusok megszorodván, nem férnek be a terem berendezése sem alkalmas istentiszteletek tartására. Nyilvánvaló, hogy ez csak ürügy, az igazi ok az unitarizmus iránti ellenszenv és türelmetlenség, Ezt bizonyítja az is, hogy Nagy Bálintnak, a felső leányiskola igazgatójának, aki 1879 óta híveink részére istentiszteletet tartott, most megtiltották a szolgálatot. De mert folytatta, fegyelmi eljárást indítottak ellene s megfosztották lelkeszi jellegétől.

A hadjárat az unitarizmus ellen még nagyobb heveséssel folyt tovább. A Magyar Prot. E. és Isk. Figyelő (1875. 165. l.) egyenesen a püspök figyelmét hívja fel az unitarizmus „értelmetlen vándorapostolai” megfékezésére. Mire a püspök Nyílt levelet⁹⁶ ír a szerkesztőséghez. A vád az, hogy „biztos forrásból vett értesülés szerint” az Alföld nagyobb városaiban, a

⁹⁶ Nyílt levél a Magyar Prot. E. és Isk. Figyelő nt. szerkesztőségéhez. Prot. E. és Isk. Lap, 1885. 622—624. és K. M., 1885. 193—195.

názárenusok módjára, térítő apostolai járnak szét az unitárius egyháznak. Az unitárius egyház, mint a protestáns családhoz tartozó s törvényesen elismert, téríthet, növelheti tagjai számát, de méltóságával ellenkezik, hogy értelmetlen vándorapostolokat küldözzön szét, kik nemfizetéssel s más eféle utasításokkal zavarják meg a békés gondolkozású reformátusok és más keresztények hitéletét s gondolkozását. Azért bár mi nem tételezzük fel az unitárius egyház kormányzóiról, hogy egyházuk tagjai számát nem tisztességes úton kívánnák növelni, melyre semmi szükségük, mégis testvéri érzéssel hívjuk fel főtiszt. Ferencz József püspök úr figyelmét arra, hogy az ő tudtuk s beleegyezésük nélkül folytatott törvénybeütköző s kereszténytelen üzelmeket Vásárhelyen, Makón beszüntettetni törvényes úton és polgári hatóság közbejöttével is saját maguk érdekében sziveskedjenek. A püspök feleletében rámutatott arra, hogy a közlő maga sem hiszi, hogy mi vándorapostolokat küldünk ki, miért vádol hát? „A hittérítés nem tartozik egyházi munkásságunk körébe. Mi az igazság erejére bízunk vallásunk terjedését is. Ha van benne igazság, kivívja az magát, mintahogy tavasszal a földbe elrejtett mag kicsirázik, bármily hosszú tél után is. Ha nincs, vagy már túlélte magát, hasztalan állítunk melléje akár vándorapostolokat, akár felkent prófétákat, mert nekünk is meg kell hajolnunk a fejlődés, a haladás törvénye előtt, mely lépten-nyomon új eget és új földet terem. Ezt eddig sem tettük s ezután sem fogjuk tenni. De azt nem tilthatjuk meg, hogy vallásunkról ne beszéljenek se jót, se rosszat. Ma még többen beszélnek arról kisebbitőleg, gúnyolólag. Még ma is, ha már zsidókkal együtt nem említhetnek, legalább a názárenusokkal igyekeznek egy kalap alá venni. A mi tudtunkkal kereszténytelen üzelmeket senki sem folytat s így azokat meg sem szüntethetjük. Neveket kér, hivatalos jelentést vár s akkor eljár ellenük, ha hatósága alá tartoznak.

Vigil⁹⁷ Derzsi Károllyal folyó irodalmi vitájában a Kis Tükör-ből idézi a keresztelezésről szóló ezt a részt: „Ámbár az unitárius egyház szerint a keresztelezés nem mulhatatlanul szükséges az idvességre s így a kereszteletlenül elhalt gyermek sem kárhozik el, mindazonáltal azt szántszándékkal egy unitárius sem mulasztja el. Ennélfogva szükség esetében éjjel is elhívják a lelkészt kereszteni. Ezt elvtelenségnek és abszurdumnak mondja, mire Ferencz József: „Ha ez abszurdum, akkor sok abszurdum van a világon. Így az is, ha egymásnak jó napot kívánunk. Vigil egyenesen nevetségessé akarja tenni az unitárius vallást, „amelyen már érettebb konfirmándusai mosolyognak, midőn a keresztségről a különböző felekezetek

⁹⁷ Ferencz József: Amin Vigil úr konfirmándusai mosolyognak. Prot. E. és Isk. Lap, 1835. 1213—1214.

felfogását magyarázva, a Kis Tükörből elmondja nekik a mi felfogásunkat is. Ez a nyilatkozat döbbsentette meg s indította felszólalásra, mert az ő konfirmándusai sohasem nevelték ki egyik egyház hitrendszerét sem. Másnak vallásos nézeteit kigúnyolni nem szabad, mert a kereszténység egyik főjellemvonása épen egymás hibáinak tiszteletbentartása. „Ha már a növendékeket a máshitűek kigúnyolására szoktatjuk, akkor csakugyan nemhogy közelebb jutnánk valaha az Isten országához, hanem még jobban eltávoztunk tőle“. Ezért e nyilatkozatát nem vallás-tanítási irányelvének, hanem a polemia hevének tulajdonítja.

1888-ban Czelder Márton kecskeméti lelkész nyílt levelet intézett a püspökhöz a Prot. E. és I. Lapban és a Sárospataki Lapokban, melyben hosszú dogmatikai fejtegetés után kijelenti, hogy az unitáriusoknak vallási tévelygéseik miatt nincs helyük a Prot. Irodalmi Társaságban. De elismeri protestáns voltunkat, sőt szükségesnek is tart magának a protestántizmusnak érdekében, hogy mint a hadseregnél a guerillacsapat, „teljesítsük továbbra is az ellenséget háborgató feladatunkat“. Tévelygők vagyunk azért, mert „a Krisztus iránt nem lehet illő tisztelettel viseltetni annak, aki istenségét tagadja“. És ismétli a vádat, hogy az unitáriusok prozelitáskodnak. „Már annyiszor és oly sok alakban lobbantották szemünkre innen is, onnan is, hogy végre még belénk verik a missziónáriusi hajlamot“, mondja a püspök⁹⁸ s elmondja, hogy még 1879-ben Hódmezővásárhelyt az ev. egyházból néhányan kiléptek hozzánk s minthogy számuk szaporodott, pár évvel ezelőtt segédlelkészi állást szerveztünk. Majd Orosházán, Mezőberényben s legujabban Polgárdiban nagyobb számban léptek át a ref. egyházból. De mi senkit nem csaltunk, nem térítettünk. Pedig hozzá is érkeznek folyamodások, de ő azokat félreteszi, mert „a terjeszkedési vágy, legalább ezidőszerint, nem foglalhat helyet egyházpolitikai programmunkban“. Ha az egyházi terhek alól való menekülés hozza hozzánk, kétszeresen szánja őket, mert nálunk még nagyobb a teher. A vád „legsérelmesebb“ pontja az, hogy mi a ref. egyház részéről közelebbről felállított domesztikát, illetőleg az ezzel járó egyházi adót használjuk fel térítési eszközül. Mire csattanós válasza az, hogy az áttérések korábbi keletűek a domesztika létesítésénél. 1875-ben kecskeméti előadása alkalmával fejtegetéseire többen nyilatkoztak úgy, hogy hiszen így ők is unitáriusok. Ez azt mutatja, hogy „a mai szentháromság egy Isten nem sokat különbözik az unitáriusok egyszemélyű istenétől. S ha nem lennénk egymás iránt annyira elfogulva s nem a történelmi múlt válaszfalán keresztül néznénk egymásra, még könnyen egymásra is ismernénk“. A hívek áttéréseért ne reánk, hanem magukra vessenek, mert ha a térítés olyan könnyű

⁹⁸ Ferencz József püspök levele felekezeti közeli ügyben. K. M. 1888. 400 – 407.

volna, ez az illető lelkeseknek szolgálna szegénységi bizonyítványul s a sokat emlegetett hitszilárdság rovására esnék. És ismétli, a prozelitáskodás sohasem volt kenyerünk s ezután sem lesz az. Mi mindenik egyházzal békében akarunk élni.

Ami az Alföldön történt, ugyanaz megismétlődött benn Erdélyben is egy néhány gyülekezet (Kovászna, Sepsiszentgyörgy) filiává szervezése alkalmával. Itt is lélekfogdosással, a zavarosban való halászással vádoltak meg. Kolozsvári Sándor (Prot. Közlöny, 1889. 5. sz.), a kolozsvári ref. eklézsia gondnoka közgyűlést megnyitó beszédében gúnyos hangon foglalkozik a római katolikusokkal és az unitáriusokkal, minket „a jövő vallásának” képviselőiként geráló unitárius, avagy antitrinitárius hívek vallásközönségének mond, „kik a zavarokban való halászat dicstelen zsákmányára leselkedünk a rideg racionálizmus cége alatt s a nemfizetés kecségtetésével eredménnyel végezzük aknamunkánkat”.

Ilyen irodalmi csatározások közben és után 1882-ben egyesített mint leányegyházközség Budapesttel, 1884-ben házastelket vettek s imaházat rendeztek be. Október 17-én megnyitották s kimondták a segédlelkészi állás szervezését. 1886 okt. 3-án beiktatták Ajtai Jánost segédlelkésznek. (K. M. 1886. 56.). A következő évben a mezőberényi ref. egyházközség hívei közül 10 előkelő gazdag család jelentette be az unitárius vallásra való áttérését. (K. M. 1887. 426.). Mire a Prot. Közlöny erősen reánk förmedt s azt mondta, hogy ezeket pusztán anyagi érdek, az egyházi adótól való menekvés vezette. A K. M. szerkesztője megjegyzi erre, hogy lélekvásárlással nem foglalkozunk, mert nincs rá módunk. Amit maga a Prot. Közlöny is nagyon jól tud, mert gúnyolódik szegénységünkkel, mikor azt mondja, hogy Amerikából Péterfilléreket fogadunk el. Különben a Prot. Közlönynek szálla a szemében az angol és amerikai hitrokokkal való meleg barátságunk, melyről így ír (Prot. Közlöny, 1888. 28. sz. 240.): szűk látókörrrel bíró kandidátusaikat kiküldik ingyen stipendiumokra Angliába és Amerikába s mikor hazajönnek, el vannak telve amaz idegen föld bámulatával; megrontják temperamentumukat, az igaz magyarból bastardot teremtenek, sok bolondot össze-vissza beszélnek. Innen az a sok fanatikus falusi unitárius pap. Ezt a fanatizmust Angliából csempészik be. De mintha elfeledkezett volna a kirohanásáról, ugyanez évfolyam egy későbbi számában (52. sz. 469.) már azt a tanácsot adja papjelöltjeiknek, hogyha külföldre akarnak menni, mindenekelőtt tanuljanak meg angolul s menjenek Angliába, Amerikába, „ott látni fogtok igazi vallásos életet s föl-emelő és valóban követendő példákat”.

1889 február 5-én, a trónörökös temetése napján, tartott istentiszteleten 700-an vettek részt, nemcsak az imaházat, hanem a kapubejáratot is szorongásig megtöltötték. (K. M. 1889.

61.) Ajtai valláserkölcsei felolvasást két év alatt 18-at tartott a város különböző pontjain. A tankötelesek száma 47, a lélekszám 277-ről 405-re emelkedett. Az átállások most is folyamatban vannak (u. o. 138—140.). Pünkösöd másodnapján ünnepelték fennállásuk 10 éves fordulóját. (U. o. 1890. 307.). 1891-ben a főtanács jóváhagyta a népiskola felállítása iránt tett intézkedéseit az E. K. T.-nak (u. o. 1891. 281.). 1892-ben az E. K. T. engedélyt adott arra, hogy templomépítésre gyűjtsenek s az ügyet a hívek meleg szeretetébe ajánlta. Az 1896. évi főtanácson jelenti a püspök, hogy a hódmezővásárhelyi (és polgárdii) leányegyházközség elég erős gyökeret vertek, de fejlődésük és biztonságuk azért mind több gondot és istápolást igényel.

1899 május 27-től június 7-ig látogatást tett a püspök Hódmezővásárhelyt, Mezőberényben, Polgárdiban. *Ez volt unitárius püspöknek első hivatalos körútja hazánk Királyhágón-túli részében.* Feljegyzéseiben e körút jelentőségét abban látja, hogy a hívekben a vallásunkhoz való ragaszkodást megerősítette. Örvend, hogy ott künn nagy hatást tett, a lapok sokat és szépet írtak róla. De némi bántódással jegyzi fel, hogy hazajövele után senki sem ment őt üdvözölni. Mikor 1869-ben az első nyilvános unitárius istentiszteletet tartotta, még tudtak lelkesülni az unitáriusok e diadalnak. Pedig a mostani semmivel sem kisebb jelentőségű annál. A keresztúri zsinatnak részletes jelentést tett ez útról: hódmezővásárhelyi fogadtatása meglepte, mert „a legkisebb árnyékát sem találta vallásunk és egyházunk iránti ellenszenvnek”, sőt mindenütt figyelem és rokonszenv nyilvánult. Az áttérésre külső indokok is szolgálhattak okul, de a belső meggyőződés se hiányzott. „Sőt, — úgylátszik — hogy már megelőzőleg unitárius volt ezen híveink legnagyobb része lelkében anélkül, hogy tudta volna”. Többszörösen meggyőződött, hogy az Alföldön sem tekintenek minket jövevényeknek s hála érte Istennek, Hódmezővásárhelyt „már otthon érezheti magát az unitárius püspök is”. Mezőberényben a község, mint ilyen, a fogadtatásnál nem vett részt. Polgárdii híveink száma csekély, de nem kételkedik, hogy a Dunántúl „örökre zászlótartónk marad”. Már 3—4 leányegyházközség csatlakozott hozzá.

Hódmezővásárhelyt 1905-ben lelkészi és tanítói állás szerveztetett, templom épült, amelyben az 1911. évi főtanács ideje alatt tartatott az első istentisztelet. A templomot 1912-ben szentelte fel maga a püspök, kit Fekete Gábor főgondnok és Kolozsvárról többen kísérték. (K. M. 1912. 185—186.). Az ünnepélyről *ma* (Márkos Albert) kissé gúnyos hangon referál, mert kevesen vagyunk és számunkkal imponálni nem tudunk. Hogy a mi templomunk a vallási szabadelvűség diadalának a jele és hogy miénk a jövő, ezeket jobban szerette volna nemunitáriusoktól hallani. Mezőberényi híveinkről úgy értesült, hogy

az öregek kidőltek, a többiek visszatértek s „a szépen megindult unitárius mozgalom maholnap már el is végződik“. A referensnek mindenesetre igaza van, mikor helyteleníti, hogy aránylag rövid idő alatt sok pap szolgált, akik az állást csak olyan theológusi előpróbának, amolyan transito-papságnak tekintik. És helyes az a felfogása, hogy ide „minden áldozatok árán higgadt, súlyos embert kell állítani“. A lélekemelő szép ünnepélyen keresztül ebben látta meg a fényből lassacskán kiváló árnyékokat is.

1912 pünkösd hétfőjén Józan istentiszteletet tartott *Temesvárt* a ref. templomban. Beszédét így vezette be: „Egy rég elnémult harangot kell megkongatnom. Több mint 300 és egynehány esztendeje, hogy az unitárius szózat Temesvárt politikai és más üldözések miatt elhangzott“. Aztán a testvéri szeretetet hirdette, „hiszen nem lehet az anyaszentegyháznak csak az egyik felekezet igaz gyermeke... Az anyaszentegyháznak nem lehetnek kitagadottjai, mert ha lennének ilyenek, megtagadnám az anyaszentegyházat“. Azután úrvacsora következett, melynél különösen megható volt, amikor Szabolcska, aki a kiosztást együtt végezte az unitárius pappal, odalépett az úrasztalához és a két pap egymásnak nyújtotta a kenyeret és a bort. A Debreceni Prot. Lap (jún. 29. 17.) Szabolcska és az unitáriusok c. közleményében elmondja, hogy az unitárius esperessel együtt osztotta az úrvacsorát s végül ő maga is megvacsorázott unitárius módon s hozzáteszi, hogy ez a segédkezés és részvétel bátran elmaradhatott volna. Szabolcska feleletében (Unitárius módra, u. o. júl. 13. sz.) azt mondja, hogy a vádlott teljes beismerésben van, sőt azt is elmondja, hogy a temesvári unitáriusoknak máskor is mindig ő oszt úrvacsorát, ő konfirmál, de mindezt a dolog elbirálásánál „szörnyen mellékesnek“ tartja. „Ha a 16-ik századból Geneve városából menekült unitáriusok lettek volna is, akkor is épen így fogadtam volna őket és épen így jártam volna el velük szemben. Még pedig egyenest az én Krisztusom félreérthetetlen parancsolata s lelkem utasítása szerint. Ezeknél magasabb fórumot én eddig ilyen ügyben nem ösmerek“. Eretnekszimatolás és hajszolás helyett kevesebb türelmetlenség és több szeretet!

A püspök az 1912. évi főtanács elé terjesztett jelentésében Józannak május 26-án Temesvárt, július 14-én Orsován az ág. ev. templomban tartott istentiszteletéről ezeket mondja: „Az első unitárius istentiszteletek voltak ezeken a helyeken, melyeken másvallásúak is sokan vettek részt s nem kétli, hogy ezzel ismét sok félreértés eloszlott, amelyekkel — sajnos — még ma is nem egy helyen találkozik vallásunk a Királyhágón túl és így lassan-lassan mégis elismerik mindenütt, hogy mi is a szentek polgártársai vagyunk“.

Mezőberényben (Békésm.) 1887 okt. és következő hónapjaiban főleg a református egyházból többen tértek át, kiket

Derzsi budapesti lelkész csak a kepefizetés megajánlása után vett át. Dec. 12-én Budapesthez csatlakozó fiók-egyházközséggé alakultak. (1888. főt. 10. jk. p.). A közvetlen gondozás a hódmezővásárhelyi segédlelkészre bízott. Derzsi 1888 márc. 11-én tartotta az első istentiszteletet. Lélekszám 1887 végén 98, 1888 végén 130. (K. M. 1889. 141.). 1888-iki főtanács a fiók-egyházközséget megalakultnak nyilvánítja s Hódmezővásárhellyel társítja, mindkettő Budapesthez tartozik. Az E. K. T. 120—1890. sz. határozatával felhatalmazta egy felekezeti iskola felállítására (K. M. 1890. 313.), mire a püspök Csifó Károlyt nevezte ki tanítónak. (U. o. 302.).

Orosháza 1887-ben 50 lélekkel leányegyházközséggé alakult s Budapesthez, illetőleg Hódmezővásárhelyhez csatoltatott. (1887. évi főt. 10. jk. p.). Itt 1887 decemberében volt először unitárius istentisztelet. Derzsi 1889-ben írja (K. M. 1889. 140.), hogy e fiókegyházközség is halad, lassan, de biztosan. Ajtai János segédlelkész két év alatt ötször tartott istentiszteletet. A lélekszám 50-ről 77-re emelkedett. A tankötelesek száma 7. Az unitárius tankötelesektől kettős tandíjat vesznek, melynek felét az eklézsia hordozza.

Polgárdiban 1888 június és július hónapokban tömeges áttérések történtek. Meghívták Derzsit s július 22-én közgyűlést tartván, 75 áttérési bizonyítvány alapján fiókegyházközséggé alakultak. Aug. 12-én tartott istentisztelet alkalmával elhatározták segédlelkészi állás felállítását. Szept. 9-én már imaház érdekében intézkedtek. Az 1888. évi főtanács (11. jk. p.) a fiókegyházközséggé szervezkedést jóváhagyta s Budapesthez csatolta. Dec. 26-án Simó János lelkész odaérkezett, bandériummal fogadták, másnap beiktatták, mikor 163-an vettek úrvacsorát. Nincs vasárnap, hogy 200—250 hallgató ne lenne, férfiak és nők együtt énekelnek, mindenki könyvvel a kezében. Az ifjabb nemzedékből dalárdát alakítottak. (K. M. 1889. 55.). Derzsi Károly leírván a megalakulás történetét (u. o. 141.), elmondja, hogy ismételten figyelmeztette az áttérni akarókat, de azok nem tágitottak. A lélekszám 1888 végén 212, a budapesti anya- s a hozzátartozó két leány- és két fiókegyházközségben 1527. Simó (u. o. 144—146.) lelkes és buzgó valláserkölcsei életről ír, harangalapot kezdtek gyűjteni, vasárnapokon nem a korcsmában ülnek, hanem 10—15-ön összeülnek és vallásos könyveket olvasnak. Határozottan visszautasítja azt a vádat (Prot. E. és Isk. Lap 3. sz.), hogy anyagi érdekből álltak át s a lélekhalászást is. Húsvétkor (u. o. 204.) többen vettek úrvacsorát *Vilonyáról* is, kik mintegy 60-an, fiókegyházközséggé alakulásukat kérték, ami jún. 2-án megtörtént. (1889. évi főt. 9. jk. sz.) Vilonya Budapest leányegyházközsége, de a polgárdii segédpap gondozza. Később kis imaházat rendezett be istentisztelet céljára. A következő évben harangalapot teremtetek, egy-

házi kölcsönmagtárt és iskolát. És mindezt a hívek önkéntes adakozásából. A tanítás az ideiglenesen felállított, de a célnak megfelelő épületben 1889 októberében megkezdődött. Tanító a segédlelkész. 1890 februárjában vásároltak egy temetőhelyet, megteremtették az iskolaalapot. Az imaház minden vasárnap tele van. Az 1890. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy Polgárdi a múlt évben felekezeti iskolát állított (u. o. 313.), még pedig azért, mert a reformátusok tanulóiktól igen magas tandíjat szedtek. Lélekszám 250, tankötelesek száma 26, ezek közül unitárius 15. Templomépítés gondolatával foglalkoznak (Ker. Magvető 1891. 63.).

Magyarlakon (Veszprémm.) az 1891. évi közigazgatási jelentés szerint többeknek átállása folytán fiókegyházközség alakult (K. M., 1891. 274.).

Iszkaszentgyörgyön híveink száma 37. Van berendezett imaházuk. (K. M. 1890. 201—204.).

Debrecenben Szabó József polgár összes vagyonát, mintegy 30.000 frt értékben, az unitárius egyháznak hagyta. Reformátusnak született, a debreceni ref. kollégiumban tanult 4 évig, majd a kereskedői pályára lépett s 1870-ben Kolozsvárt az unitárius vallásra tért. 1892-ben halt meg (K. M., 1892. 32.). 1904-ben merült fel utazó lelkészi állás szervezésének szüksége. 1913-ban Józan esperes indítványát terjesztette fel a Duna—Tiszamenti egyházkör, hogy a Királyhágóntúli részeken „utazó lelkészi” állások szerveztessenek. Az indítvány számadatokkal is alá volt támasztva. Debrecen székhellyel a különböző helyeken 799, Arad székhellyel 786, Pécs székhellyel 438 unitárius hívő részesülne lelkészi gondozásban. Az E. K. T. az indítványt azzal terjesztette a főtanács elé, hogy bizassék meg ezen nagyfontosságú kérdés tüzetes tanulmányozásával s tegyen részletes előterjesztést első helyen Debrecen székhellyel egy körlelkészi állás szervezése iránt. A főtanács a körlelkész-ségek szervezését szükségesnek és kívánatosnak mondotta s megbízta az E. K. T.-ot a helyzetnek és egyházunk körülményeinek megfelelőleg az előkészületek megtételével. A kérdés további tárgyalását és megoldását a kitört világháború megakadályozta.

Füzesgyarmaton 1901 jul. 27-én alakult meg a leányegyházközség s Hódmezővásárhelyhez csatlakozott. Új templomát 1903 nov. 3-án szentelték fel. 1904 májusában Füzesgyarmaton, Dévanyán a püspök látogatást tett. Feljegyzéseiben azt írja erről, hogy a tiszteletnek és rokonszenvnek oly meleg és szíves jeleivel találkozott, aminőről álmodni sem mert. Azt hiszi, hogy modora, eljárása, beszédei mind befolyással voltak a rokonszenv ébresztésére. Ez évben, a püspök javaslatára, az E. K. T.-ot a főtanács megbízta egy körlelkészi állás szervezésével. Az 1907. évi főtanács 500 K-t bocsátott rendelkezésre, ami azonban nem

volt elég s ezért 1200 K-ra emelték. Az 1908. évi főtanács meghatározta az állomás szervezését, ami megtörténvén, az 1909. évi főtanács tudomásul veszi azt. Az 1910. évi főtanács (91. jkv. p) anyaegyházközséggé nyilvánítja. 1912-ben szép templomát toronnyal s harangokkal látta el.

Ugyanez év (1901) jul. 21-én *Hetes* (Somogy m.) lett leányeklézsia s Polgárdihoz csatlakozott.

Zaláta (Baranya m.) és környékén lakó hitsorsoraink 1907-ben alakultak leányegyházközséggé s szintén Polgárdihoz csatlakoztak. (Főt. jkv. 107.)

Tiszabőn (Jásznagykunszolnok m.) 1909-ben alakult meg a leányeklézsia s Budapesthez csatlakozott. (Főt. jkv. 73. p.)

Dévaványát az 1916. évi főtanács anyaegyházközségnek nyilvánítja s társegyházközség minőségben Füzesgyarmathoz csatolja. *Somogyhatvan, Felsőireg, Mezőtúr és Seregélyes* szórványok kisebb-nagyobb, de százan felüli lélekszámokkal.

A Királyhágóntúli eklézsiáink adatai a budapesti eklézsia 1897—98. évekről szóló értesítője alapján a következők: Budapesten lélekszám 740, környékekkel együtt 1700, Hódmezővásárhely 754, Mezőberény 134. Dévaványa 109, Polgárdi 109, Vilonya 48, Magyarlád és Seregélyes 129, összesen 3723. Józan Miklós az unitárizmus helyzetét és jövőjét korántsem nézi rózsás üvegen át.⁹⁹ Ő, mint ott élő, tisztán látja a helyzetből adódó nehézségeket. A hívek szétszórta élnek; némely helyen egy-két család, másutt gyülekezetbe tömörülve pár száz lélek. De távol egymástól. A szétszórta élő hivatalnokok, tanárok, orvosok, gazdatisztek, mérnökök az egyházzal való érintkezést úgy tartják fenn, hogy előfizetnek az egyházi lapokra, az eklézsia támogatására évi rendes járulékot küldenek, gyermekeik vallásos oktatását, püspöki felhatalmazás alapján, maguk végzik, a konfirmációra előkészítik s úgy viszik fel áldozócsüdtökre Budapestre, még olyan messziről is, mint Fehértemplom, Pozsony, Selmezbánya. Milyen jó hatással lenne szórványban élő híveinkre, ha lelki gondozásukat egy-két utazó-lelkészre bízhatnók, kik vándorapostolok módjára bejárnák kerületeiket s házi istentiszteleteket tartanának. Új erőt öntött a gyülekezetekbe 1902-ben az esperesi kör szervezése, mert azóta gyakoribb az érintkezés a lelkész és tanítók között és a köri közgyűlés alkalmul szolgál arra, hogy a hívek ápolják egymás között az összetartás érzését. „Apróbb missziói állomásaink forgalomba hozzák az unitárius nevet és elvet ott is, hol eddig annak hírét sem hallották. Káros az ügyre s a gyülekezet hitvilágát kellemetlenül érinti az, hogy a kinevezett papok itteni munkamezejüket csak amolyan kísérleti

⁹⁹ A magyarországi unitárizmus helyzete és jövője, Unitárius Közlöny, 1909. 117—119.

állomásnak tekintik. Egy helyen jóformán meg se melegednek s már az első hívó szóra sietnek vissza a bércek közé „Hát menjenek — mondja az esperes —, de legalább vegyék védelmükbe mostoha viszonyok között fenntartott őrállomásainkat azokkal szemben, kik az egész magyarországi missziót kárbaveszett fáradságnak mondják.” Állandó munkatársakat kér, akik nem a napszámhoz mérik a jóra való igyekezetet.

A háború után az egyházkörben 3 önálló egyházközség van. A felekezeti elemi iskolák közül csak a füzesgyarmati működik. A *másik kettő gyermekhiány miatt megszűnt(!)*. A Dunántúl egyetlen gyülekezetünk Polgárdi, híveinek száma csekély s legnagyobbbrészt idősebb emberekből áll. Szórványa a somogymegyei Böhönye. Az alföldön Békésmegyében 2 gyülekezet van: Hódmezővásárhely és Füzesgyarmat. Amaz a legnépesebb, szép, virágzó életet él. Ennek híveinek száma változatlan. A *budapestvidéki* szórványoknak 8 gócpontja: Pestszentlőrinc, Kispest, Csepel, Újpest, Rákospalota, Pestszent-erzsébet, Sashalom, Budafok. Pestszentlőrincen, hol a hívek mind erdélyiek, templomuk van. Szegeden, Debrecenben 100-on felül van az unitárius hívek száma. Utóbbi helyen szép kis imaház épült. 10—60-an élnek a következő városokban: Pécs, Kaposvár, Zalaegerszeg, Szombathely, Sopron, Győr, Baja, Cegléd, Kecskemét, Miskolc, Eger, Nyiregyháza, Szolnok, Békés, Gyula, Békéscsaba. E helyeken évente egyszer-kétszer tartanak istentiszteletet, melyre összegyül az ott lakó protestáns, sőt néha katolikus erdélyi lakósság is s az „erdélyi vallás” szerint együtt imádkoznak. A háború utáni összes létszám valamivel több, mint 6000. Ferencz József budapesti missziósházi lelkész, ki az ottani viszonyokat egészen alaposan ismerheti, azt állapítja meg, hogy híveink gyakran vétkeznek gyermekeik lelkiüdvére alkut kötve reverzális útján. De az a reménye, hogy el fog jönni az idő, mikor azok is ott lesznek gyülekezeteink táborában, akik lélekben ma már unitáriusok.

13. FEJEZET.

Ünnepeink, istentiszteletünk és szertartásaink.

Istentiszteletünk rendjében az egész tárgyalásalatti korokban semmi változás nem történt. Az 1878. évi főtanácson Derzsi József és Kelemen Albert javasolták: (18. jk. p) mivel az úriimádság egy istentisztelet alkalmával többszöri elmondás által hatásából sokat veszít, ami különösen úrvacsora alkalmával feltűnő s különben is a gyakori elmondás emlékeztet az olvasó szerinti imádkozásra, a prédikáció után a Miatyánk eltéríti a hallgatóságot a prédikáció keltette gondolatoktól és